

Câbirî'nin, İslâm'a Davetin Seyrine Yön Veren Bazı Âyet ve Sûreler Hakkında Yaygın Kanaate Muhâlif Yorumları

BURHAN ÇONKOR^b

Öz: Çalışmamızda öncelikle Câbirî'nin *Fehmü'l-Kur'ân* isimli eseri ve bu eserde esas aldığı tefsir yöntemi hakkında özet bilgilere yer verilmiştir. Ardından davetin ilerleyiş yöntemini belirleyen âyet ve sûreler hakkında Câbirî'nin yorumları üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda konuyla ilgili bütün örneklerle yer verilmesi mümkün olmadığından, örnekler sınırlı tutulmuş ve ilgili diğer yerlere atıfta bulunulmuştur. Müellifin kaynak belirtmeden naklettiği veya işaret ettiği rivâyetler, ilgili eserlerden tespit edilmiştir. Kendi görüşlerine ispat sadedinde sunduğu deliller ise tarafımızdan değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Yaptığımız bu çalışmanın, ilgili âyetlerin tefsiri konusunda farklı bir bakış açısı ortaya koymasının yanında, Câbirî'nin kullandığı yöntemin daha iyi anlaşılmasına da katkı sunacağını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Câbirî, Kur'ân, sûre, âyet.

^b Çankırı Karatekin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Böl.
bconkor@hotmail.com

Jabiri's Different Interpretations from the Wide-spread Opinion about Some Qur'anic Verses and Surahs Affecting the Way of Invitation to Islam

BURHAN ÇONKOR

Abstract: In our work, firstly, is given summary information about Jabiri's *Fahm al-Qur'an* titled work and his commentary method. Then, preceded the commentaries of Jabiri about the verses and surahs that determine the way of the invitation to the Islam. Since we cannot mention all the examples related to the subject in our work, the examples are limited and other related places are shown in the footnote. The narrations that the author has conveyed or pointed out without specifying the source have been identified from the relevant works. We also assessed the evidence he presented to prove his own views. We hope that this work we are doing will bring a different perspective to the interpretation of the related verses and contribute to a better understanding of the method used by Jabiri.

Keywords: Qur'anic Commentary, Jabiri, Qur'an, surah, Qur'anic verse.

Giriş

Hız. Peygamber'in, sahabenin anlamakta zorluk çektiği âyetleri açıklaması ile başlayan tefsir faaliyetleri, zaman içerisinde artarak devam etmiştir. Sahabe döneminde Kur'ân'ı anlama noktasında önemli ihtilafların ortaya çıkmaması, Hız. Peygamber'in aralarında olması ve ihtilaflara anında müdahale etmesiyle açıklanabilir. Sahabe sonrası dönemde ise vahyin indiği ortamın ve muhatapların değişmesi, Kur'ân üzerinde yapılan yorumların da farklılaşması sonucunu doğurmuştur.

Yorum farklılıkları büyük ölçüde tefsirde takip edilen metotların farklılığından kaynaklanmaktadır. Genel bir değerlendirme ile ifade edecek olursak, sadece Kur'ân metnini esas alarak, yirmi üç yılda, muhatabın durumuna uygun hitap şekli ve içerik özellikleriyle indirilen âyetlerin, bu bağlamlarından kopartılarak açıklanması, yeni yorumlar elde edilmesi yanında yanlış sonuçlara ulaşılmasını da kaçınılmaz kılmaktadır.

Bahsi geçen bu türden yorum problemlerinin bertaraf edilmesi ve daha tutarlı sonuçlara ulaşılması adına, özellikle son dönemde Kur'ân'ın, Hız. Peygamber'in hayatıyla birlikte okunması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Muhammed Âbid el-Câbirî'nin *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eseri de bu çalışmalardan biridir. Müellif eserinde özetle, âyet ve sûrelerin nüzûl zamanlarını belirleyerek, hangi muhataba ne söylendiğini tespit etmeye çalışmaktadır. Bu yöntem, sûrelerin Mushaftaki tertibine göre yapılan yorumlara nazaran oldukça farklı açıklama ve tespitlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. En önemli referansların siyer kaynakları olduğu bu çalışma, rivâyetler arasında tercih yapmayı gerektirdiği için eleştirilere açıktır. Ayrıca âyet içeriklerinin muhatap eksenli yorumlanması, siyer kaynaklarında yer alan bilgiler üzerinde zaman tahmini yapmayı da zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Câbirî'nin ilgili eserinin, gayretli bir çalışma ve büyük bir özverinin ürünü olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Çalışmamızda, müellifin, risâletin ilk dönemlerinde nâzil olan

bazı âyet ve sûreler hakkında geliştirdiği yorumlar üzerinde durulmuştur. Bu yorumlar salt bir tefsir faaliyeti olmaktan öte, risâletin seyri ve muhatapların durumlarına dair farklı bir bakış açısı da ortaya koymaktadır. Ayrıca onun âyetlere getirdiği yorumlar, nüzûl sırası itibariyle daha sonra indirilen birçok âyet ve sûrenin tefsirinde de farklı sonuçlara ulaşmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim boykot sonrası surelerle ilgili olan Doktora çalışmamızda, müellifin ortaya koyduğu bu türden sonuçlara kısmen değinilmiştir.¹ Câbirî'nin, davetin şekline yöne veren âyet ve sûreler hakkındaki yorumlarına geçmeden önce O'nun tefsiri ve tefsirinde kullandığı yöntem hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun görüyoruz.

1. Câbirî ve Tefsir Yöntemi

Hayatı hakkındaki bilgilere daha önce çeşitli eserlerde yer verildiği için biz, müellifi kısaca tanıtarak ilgili eserlere atıfta bulunmayı uygun görüyoruz.

1936 yılında Fas'ta dünyaya gelen Muhammed Âbid el-Câbirî, küçük yaşta Arapça ve Fransızca öğrenmiş, 1953 yılından itibaren öğretmenlik mesleğine atılmıştır. Daha sonra sırasıyla 1958 yılında Fas'ın başkenti Rabat'ta Muhammed Hâmis Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde felsefe bölümünde lisans eğitimine başlamış, 1967 yılında yüksek lisansını, 1970 yılında da doktorasını tamamlamıştır. Ardından aynı üniversitede öğretim üyesi olarak görev yapmış ve 2002 yılında Felsefe ve İslam Düşüncesi profesörü olarak emekli olmuştur. Birçok esere imza atan ve eserleri çok sayıda dile tercüme edilen Câbirî'nin, kitapları yanında, gazete ve dergilerde yayımlanmış makale ve araştırma yazıları bulunmaktadır. 4 Mayıs 2010'da Kazablanka şehrinde vefat etmiştir.²

¹ Çonkor, Burhan, *Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Sûrelerin Tahlihi*, (Doktora), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

² Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Güven, Şahin, "Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm İsimli Tefsirindeki Metodu", *Bilimname*, XX, 2011/1, 53-84; Coşkun, Muhammed, *Muhammed Âbid el-Câbirî'nin Tefsirde Siret-Nüzûl İlişkisi Yaklaşımı*, (Doktora), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 7-25; Ulukütük, Mehmet, *Muhammed Âbid el-Câbirî'de Din Akıl İlişkisinin Epistemolojik Analizi*, (Doktora), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensti-

Câbirî'nin tefsirinin tam ismi *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm; Tefsiru'l-Vâdih Hasebe Tertibi'n-Nüzûl*'dür.³ Müellif eserinde, sûrelerin nüzûl sırasını esas almıştır. Âyetleri, Hz. Peygamber'in hayatıyla birlikte okuma gayesinin bir parçası olarak, nüzûl dönemini yedi aşamaya ayırmış ve sûreleri bu aşamalara yerleştirmiştir. Her sûrenin girişinde nüzûl zamanına dair tespitlerde bulunmuş, sonlarında ise genel değerlendirmeler yapmıştır. Sûrelerin kendi içerisindeki konulara göre alt başlıklar belirlemiş, âyetlere getirdiği yorumlarda da ilgili dönemdeki muhatapları ve yaşanan olayları esas almıştır. Câbirî'nin belirlediği nüzûl dönemi aşamaları ve özellikleri özetle şu şekildedir:

Birinci Aşama: Âyetlerde; nübüvvet, rubûbiyet ve ulûhiyet konularının yer aldığı bu aşama, vahyin başlangıcından Kureyş sûresinin indirilmesine kadar olan aşamadır. Bu dönemde âyetler kısa ve hitap genellikle Hz. Peygamber'e dönüktür.⁴

İkinci Aşama: Diriliş, hesap ve kıyâmet sahnelerinin yer aldığı bu aşamada Kâria ve Kamer arasındaki sûreler ile birinci aşamada indirilen Alak ve Müddessir sûrelerin devamı nâzil olmuştur.⁵

Üçüncü Aşama: Şirk eleştirisinin yapıldığı bu aşamada müşriklerin, Hz. Peygamber'i engelleme girişimleri de başlamıştır. Amcası Ebu Talib de bu aşamada devreye girmiştir. Hz. Peygamber'in müşriklerle mücadelesinin söz konusu olduğu bu aşamada Sâd sûresinden Yusuf sûresine kadar olan on beş sûre nâzil olmuştur.⁶

Dördüncü Aşama: Çağrının haykırılması ve Mekke'ye Hac mevsiminde gelen Arap kabileleriyle iletişimin başladığı bu aş-

tüsü, Erzurum 2013, s. 26-32.

³ Eser Muhammed Coşkun tarafından tercüme edilmiş ve 2013 yılında üç cilt olarak basılmıştır.

⁴ Câbirî, Muhammed Âbid, *Fehmu'l-Kur'âni'l-hakîm-et-tefsîru'l-vâdih hasebe tertibi'n-nüzûl*, Beyrut, 2008-2009, I, 17.

⁵ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 129.

⁶ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 195. Câbirî'ye göre bu ilk aşama 4 yıldan fazla sürmüştür. (Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 5.)

mada, Hicr, En'âm, Sâffât, Lokmân, Sebe' sûreleri nâzil olmuştur.⁷

Beşinci Aşama: Muhasara yılları ve Habeşistan'a yapılan hicretin yaşandığı bu aşamada Zümer ve Ahkâf arasındaki sûreler nâzil olmuştur.⁸

Altıncı Aşama: Muhasara sonrası kabilelerle başlatılan diyalogun devam ettirildiği ve hicret hazırlıklarının başladığı bu aşama muhasara sonrasında Medine'ye hicrete kadar devam eder. Bu aşamada Nûh ve Hac arasındaki sûreler nâzil olmuştur.⁹

Yedinci Aşama: Medine dönemidir. Câbirî Medine dönemini tek aşamada değerlendirmiştir. Bu dönemi Mekke döneminden ayıran özellikler, vahyin üslubu, içeriği ve muhatapların çeşitliliği şeklinde izah edilmiştir.¹⁰

2. İlgili Ayetler Bağlamında İslâm'a Davetin Seyri

2.1. Alak ve Duhâ Sûreleri (İlk Vahiy ve Fetret Devri)

Tefsir, hadis ve siyer kaynaklarına göre; kendisine peygamberlik görevinin verilmesi ve hanımı Hz. Hatice'nin İslâm'ı kabul etmesiyle başlayan Hz. Peygamber'in İslâm'a davet süreci, zaman içerisinde zorlaşarak devam etmiştir. İlk vahyin gelişinden sonra fetret devri olarak anılan ve rivâyetlere göre süresi üç gün ile üç yıl arasında değişen bir süre yaşandığı bilinmektedir.¹¹ Rivâyetlerde Müddessir sûresinin ilk âyetlerinin gelmeye başlamasıyla fetret devrinin sona erdiği, vahyin bir daha kesilmediği anlaşılmaktadır.¹² Buna ilave olarak fetret devri süresi içerisinde Hz. Peygam-

⁷ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 23.

⁸ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 83.

⁹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 175.

¹⁰ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, III, 5 vd.

¹¹ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, Ths, Bed'ü'l-vahy, 3; Müslim, İman, 256; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyârî, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, Thk. Mustafa es-Sakâ-İbrâhîm el-Ebyârî-Abdülhâfiz eş-Şelebî, *Şerike mektebe ve matbaa* Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdühû, Mısır, Beyrut 1375/1955, I, 241, 262.

¹² Buhârî, Tefsîr, 68; Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, Ths, İman, 73; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müs-

bere yönelik "Rabbin seni terk etti" tarzındaki ithamlara cevap olarak Duhâ sûresinin nâzil olduğu kaynaklarda yer almaktadır.¹³

Câbirî, bu konudaki farklı rivâyetlerin varlığına işaret ettikten sonra yaygın kanaate göre üç yıl sürdüğü düşünülen fetret devrinin kırk gün kadar sürdüğünü ve bu dönemin Müddessir sûresinin nâzil olmasıyla sona erdiğini ifade eder.¹⁴ Fetret döneminde nâzil olduğu iddia edilen Duhâ sûresi ile ilgili olarak ise Câbirî, rivâyetlerin doğruluğuna rağmen, Hz. Peygamber'e gelen vahyin kesilmesinin ya da gecikmesinin, bu sûrenin nüzûl sebebi olamayacağını, bu görüşün sûrenin içeriği ile de uyuşmadığını düşünmektedir. Ona göre, vahyin ilk dönemlerinde peygamberin müşrikler karşısındaki yalnızlığı sûrenin konusudur. Sûre içeriğinde, müşriklerin "Rabbin seni terk etti" tarzındaki söylemlerinden etkilenmesi sebebiyle Hz. Peygamber'e yönelik bir tür kınama ve eleştiri de yer almaktadır. Yine sûrede yer alan "Ahiret dünyadan daha hayırlıdır" ifadeleri, 'bu dünya' ve 'öbür dünya/ahiret' olarak değil, peygamberin çocukluk ve peygamberlik yılları olarak anlaşılmalıdır.¹⁵ Müellif bu doğrultuda Duhâ sûresinin fetret döneminde değil, daha sonraki bir zamanda ve Müddessir sûresinden sonra 8. sırada nâzil olduğu görüşündedir. Ancak bu tespitine dair herhangi bir delil zikretmemektedir.

2.2. Müddessir Sûresi (Gizli Davet Dönemi)

Fetret devrinin süresi her ne kadar tartışmalı olsa da yukarıda işaret ettiğimiz rivâyetlerden hareketle, Müddessir sûresinin nâzil olmasından sonra vahyin gelişinin ilk üç yılında İslâm'a davetin gizli yapıldığı, dördüncü yıldan itibaren açıktan yapılmaya başlandığı konusunda ittifak vardır.¹⁶

setü'r-Risâle, y.y, 1420, XXIII, 8.

¹³ Mukâtil, Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, Thk. Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, I-III, Beyrut, 2003, III, 494; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 485-487.

¹⁴ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 24.

¹⁵ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 49.

¹⁶ İbn Sâ'd, Ebû Abdullâh Muhammed el- Hâşimî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Thk. İhsan Abbas, Dâr'u Sâdır, Beyrut 1968, I, 199; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr,

İlgili âyetlerde şu ifadeler yer almaktadır:

يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ وَرَبِّكَ فَكَثِيرٌ وَتِيَابِكَ فَطَيِّبٌ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ

“Ey örtüye bürünen (Peygamber)! Kalk da uyar. Rabbini yücelt. Giydiklerini temiz tut. Kötü şeyleri terke devam et.”¹⁷

Bu dönemde nâzil olan âyet ve sûreler incelendiğinde vahyin; tevhid, nübüvvet ve âhret inancı konuları üzerinde durduğu anlaşılabilir, yine bu dönemde, Hz. Peygamber, müşrikleri ve ilahlarını açık bir şekilde ayıplamadığı için müşriklerin ona karşı tavrının, genel anlamda alay etmenin ötesine geçmediği de bilinmektedir.¹⁸

Tevhid akidesinin yoğun olarak vurgulandığı gizli davet döneminde, âyetlerde namaz ibadetine dair ilk bilgiler yer almış,¹⁹ rivâyetlerde ise abdest ve namazın Cebrâil (a.s) vasıtasıyla Hz. Peygamber’e, peygamber tarafından da öncelikle Hz. Hatice olmak üzere diğer Müslümanlara öğretildiği, namazların gizlilik içerisinde Mekke dışına çıkılarak kılındığı ifade edilmiştir.²⁰ Bütün bu önlemlere rağmen Ebu Süfyan, Ahnes b. Şerik gibi önde gelen müşriklerin engellemelerine maruz kalındığı, Sa’d b. Ebî Vakkas tarafından müşriklerden birinin kafasına kemikle vurulduğu ve İslam’da ilk kanın bu şekilde akıtıldığı²¹ bilgilerinin yanında, ilk inen sûrelerden olan Alak sûresi ile ilgili rivâyetlerde de benzer engellemelerin yaşandığı bilgisi yer almaktadır.²²

Bunların yanı sıra, Mekke halkının genelinin peygamberin da-

Târîhu’r-rusulü ve’l-mulûk, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm, Dâr-u’l-Meârif, Mısır, Ths. II, 318 vd; İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-kâmil fi’t-târîh*, Thk, Ömer Abdusselam Tedmürî, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1997, I, 658.

¹⁷ Müddessir, 74/1-5.

¹⁸ Taberî, *Târîh*, II, 328.

¹⁹ Müzzemmil, 73/1-9, 20.

²⁰ Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, *İmtâu’l-esmâ’ bimâ li’r-Rasûli mine’l-ehvâli ve’l-emoâli ve’l-hafedeti ve’l-metâ’*, thk, Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1999/1420, I, 32, 34; İbnü’l-Esîr, *el-kâmil fi’t-târîh*, II, 50-52.

²¹ İbnü’l-Esîr, *el-kâmil fi’t-târîh*, II, 60.

²² Suyûtî, Ebu’l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman, *Lübâbü’n-nukûl fi esbâbi’n-nuzûl*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, Ths, s. 214.

vetinden habersiz oldukları,²³ hatta Hz. Peygamber'in, Müslüman olanlara bu işi gizli tutmalarını söylemesi sebebiyle İslâm'a girenlerin kendilerinden başka kimlerin Müslüman olduğunu dahi bilmedikleri,²⁴ bu dönem içerisinde Müslüman olanların Hz. Peygamber'e gizlice gelerek ondan bilgi aldıkları ve ibadetlerini Mekke'nin dışına çıkarak yaptıkları²⁵ ifade edilmektedir.

Câbirî'nin, gizli davet dönemine bakışı ve Müddessir sûresine getirdiği yorumlarda da farklılık olduğunu görmekteyiz. Müddessir sûresinin ilk âyetlerinin indirilmesiyle başlayan gizli davet döneminin zamanı Câbirî'ye göre çok net değildir. Örneğin tefsirinin ikinci cildinde bu dönemi tarif ederken "Ey örtüsüne bürünen peygamber! Kalk ve uyar!"²⁶ âyeti indirildiği sıralarda Hz. Peygamber'in, daveti sadece bireysel düzeyde ve gizli olarak yürüttüğünü, davetin gizli aşamasının bu dönem olduğunu söyler.²⁷ Ancak bir başka yerde yine aynı dönemle ilgili olarak ise Müddessir sûresinin inişiyle birlikte açık davet döneminin fiilen başladığını, o zamandan beri Hz. Peygamber'in alenî davet yürüttüğünü ve başta Hz. Ebubekir olmak üzere İslâm'a giren sahabelerin ona destek verdiklerini ifade eder.²⁸ Müellif, 21. sırada nâzil olduğunu düşündüğü Rahmân sûresinin tefsirinde de bu konuya temas etmekte ve gizli davet aşamasından açık davet aşamasına geçişin Rahmân sûresi ile başladığını, Mescid-i Haram'da Kureyş Müşriklerinin karşısında ilk Kur'ân okuyan kişinin de Abdullah b. Mes'ud olduğunu söylerken;²⁹ Şuarâ suresi ile ilgili açıklamalarında ise

²³ Mevdûdî, Ebû'l- A'lâ, *Tefsîmu'l-Kur'ân*, Ter. Komisyon, İnsan yay, İstanbul 2002, I, 529.

²⁴ Erdem, Mehmet, "İslam Teşriinin Oluşum Seyri Açısından Vahiy Döneminin Mekke Merhalesi ve Safhaları", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2006, Cilt, 9, s. 284.

²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 263. Müslümanların geneli için bu durum söz konusu olsa da, Hz. Peygamber'in Kâ'be'de namaz kıldığına dair rivâyetler vardır. (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 17-18). Bu esnada Ebû Cehil tarafından engellenmeye çalışıldığı fakat Ebû Cehil'in bunu başaramadığı ve Alak sûresinin 6-19. âyetlerinin bu olay üzerine indirildiği rivâyet edilmiştir. (Müslim, *Münâfikûn*, 38; İbn Kesîr, *İmâdu'd-dîn Ebû'l-Fidâ İsmail, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, Dâru'l-Fikr*, y.y, 1414, IV, 646.)

²⁶ Müddessir, 74/1-2.

²⁷ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 8.

²⁸ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 7.

²⁹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 83-84.

“Akrabalarını uyar” ayetinin, Muhammedî davetin seyirinde gizli davetten alenî davete geçiş olduğunu³⁰ söylemektedir.

Bu ifadelerinden anladığımız kadarıyla müellif, fetret devrinin kırk gün sürmesi kanaatinden hareketle, gizli davet döneminin daha erken bir zamanda başladığını, fetret devrinin bitişi ve Müddessir sûresinin indirilmesiyle fiilen gizli davet döneminin bitmiş olduğunu, Rahmân sûresinin müşriklere açıkça okunmasıyla da aleni davete geçildiğini söylemektedir. Ancak müellife göre Necm ve Rahmân sûrelerinin nüzûl zamanı peygamberliğin 5. yıllarına tekabül etmektedir.³¹ Buna göre gizli davetin süresi üç yıldan daha fazla sürmüş, aleni davet de oldukça geç bir dönemde başlamış olmaktadır.

3. Şuarâ ve Hicr Sûreleri (Açık Davet Dönemi)

Rivâyetlerde yer alan bilgilerden hareketle, âlimlerin çoğunun ittifak ettiği üzere, üç yıl süren gizli davet dönemi, peygamberliğin dördüncü yılında Hicr Sûresi'nin 94-95. âyetlerinin nâzil olmasıyla sona ermiş ve sonraki süreçte davet aleni olarak yapılmaya başlanmıştır.³² Âyette davetin açıktan yapılması şu şekilde emredilmektedir:

فَاَصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ

“Ey Muhammed! Şimdi sen, sana emrolunanı açıkça ortaya koy ve Allah'a ortak koşanlara aldırış etme. Alaycılara karşı Biz sana yeteriz.”³³

Yine genel kanaate göre; Hicr sûresinin ilgili âyetleriyle emredilen alenî davetin ilk stratejisi, Şuarâ sûresinde ortaya konulmuş-

³⁰ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 302.

³¹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 83, 90.

³² İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 262; Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Cumelu min ensâbi'l-eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417, I, 117; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 151; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, Thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1422, II, 545-546.

³³ Hicr, 15/94-95.

tur:³⁴

وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ وَخُفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ

“Önce en yakın akrabalarını uyar. Sana uyan müminleri (korumayı) kanatların altına al. Sana başkaldırırlarsa: “Yaptıklarınızdan uzağım” de.”³⁵

Kaynaklarda verilen bilgilere göre; âyetteki emre uygun olarak Kureyşlileri bir araya toplayan Hz. Peygamber, onlara daveti ve kendi konumunu anlatmış, Ebû Leheb başta olmak üzere kendisine karşı çıkanlar olsa da güçlü kabile bağları, toplumsal bir tepkinin ortaya çıkmasını engellemiş hatta bu bağ sayesinde peygamberin yanında yer almak durumunda kalmışlardır. İlerleyen süreçte putların ve şirk anlayışının eleştirilmesi ve reddedilmesine yönelik söylemlerin artmasıyla birlikte müşrikler tarafından Hz. Peygamber'e yapılan itirazlar, zamanla şiddetlenen ve sonunda O'nu öldürme planlarının hazırlanmasına kadar varan olaylar kaynaklarda aktarılmaktadır.³⁶ Risâletin sonuna kadar davet artık aleni olarak devam edecektir.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Câbirî'ye göre Müddessir sûresinin inmesiyle aleni davet fiili olarak başlamış, Rahmân ve Necm Sûrelerinin Ka'be'de açıkça okunmasıyla da bu geçiş netleşmişti. Dolayısıyla genel kabule göre aleni davetin başlangıç emri olan Hicr sûresinin ilgili âyeti, Câbirî'ye göre çok daha sonra nâzil olmuştur ve zaten aleni yapılan davetin artık Mekke dışına haykırılması anlamını taşımaktadır. Yine aleni davetin ilk emri olarak düşünülen “Yakın akrabaların uyarılması” Câbirî'ye göre Hicr sûresinden daha önceki zamana ait bir emirdir. Buna göre alenî davet başlamış, sonrasında nâzil olan Şuarâ sûresinin ilgili âyetle-

³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 262.

³⁵ Şuarâ, 26/214-216.

³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 317 vd.; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 199 vd.; İbn Kesîr, *İmâdu'd-dîn Ebû'l-Fidâ İsmail, el-bidâye ve'n-nihâye*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâr'u Hicr, y.y. 1418, IV, 222.

riyle de bu aşamanın ilk talimatı verilmiştir.³⁷

Ona göre, daveti haykırması istenen bu âyetin nâzil oluş zamanı, risâletin 4. yılından daha sonraki bir zamandır. Yani âyetin nâzil olduğu sırada Kureys'in ve diğer Mekkelilerin vahiyden haberdar olduklarından hareketle, âyette emredilene açıkça haykırması, Mekkelilerle değil Mekke dışındaki muhataplarla alakalıdır. Câbirî buna delil olarak, ilgili âyetlerin indirilişinden önce yaşanmış olayları zikretmektedir. Örneğin, daha önce bahsi geçtiği üzere Abdullah b. Mesud'un, Kureysin ileri gelenlerinin Daru'n-nedve'de oturduğu esnada yüksek sesle Rahmân sûresini, yine aynı yerde Hz. Peygamber'in Necm sûresini okuması söz konusudur. Necm Sûresi nüzûl sıralamasında 53. sırada olan Hicr sûresinden önce 22. sırada yer almaktadır. Rahmân sûresi nüzûl sıralamasında Medenî sûreler arasında yer almasına rağmen Câbirî, kendi sıralamasında bu sûreyi ilk dönem Mekki sûreler arasına yerleştirmiştir. Buna gerekçe olarak da sûrenin Mekke'de nâzil olduğuna dair rivâyetler ile sahabe ve tabiine ait görüşleri ileri sürmüştür.³⁸

Bu olaylardan daha önce Kureys'lilerin Hz. Peygamber'e sihirbaz, kâhin, mecnun gibi ithamlarda bulunmaları ve âyetlerde bu ithamlara cevaplar verilmesi gibi deliller, "daveti açıkça haykır" ifadeleri indirilinceye kadar davetin gizli yapıldığını iddia eden görüşlere aykırı düşmektedir.³⁹ Câbirî, Hicr sûresinden önce indirilen sûrelerdeki mesajlara dikkat çekerek, davetin alenî yapıldığı bu aşamada sûrelerde, Hz. Peygamber'in teselli edilmesi, ona sabır tavsiyesi ve bu çerçevede peygamber kıssalarına yer verilmesinin söz konusu olduğunu söyler ve Tâ-hâ Sûresinin "Tâ-hâ! Biz bu Kur'ân 'ı, sen sıkıntıya düşesin diye indirmedik"⁴⁰ ifadeleri ile başlamasını örnek verir.

Konuyla ilgili açıklamalarına devam eden müellif, Hicr sûre-

³⁷ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 302-303.

³⁸ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 83-84.

³⁹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 10-12.

⁴⁰ Tâ-hâ, 20/1-2.

sinin ilgili âyeti indirilinceye kadar yaşananları özetlemektedir. Buna göre, davetin bundan sonraki seyri, alenî emrine uygun olarak Hz. Peygamber'in Mescid-i Haram'da açıktan namaz kılması, yüksek sesle Kur'ân tilaveti ve söylemlerinde ahiret, hesap günü, cennet-cehennem konularına yer vermesi şeklinde devam etmiştir. Buna paralel olarak da Kureyşlilerin tepkileri giderek artmaya başlamış, Müslüman olan toplumun zayıf kesimleri ve köleleri üzerinde düşmanlıklarını şiddetlendirmişlerdir. Ebu Talip'le görüşmeler, Hz. Peygamber'i ikna çabaları, ondan taviz koparma girişimleri, ölümle tehdit ve sonunda zayıf ve yoksul mü'minlere işkence etmeye kadar ilerleyen işkenceler, sonunda Hz. Peygamber'in izniyle bazı Müslümanların Habeşistan'a hicret etmesine kadar devam etmiştir.⁴¹

Cabîrî'ye göre Hicr suresindeki ilgili âyetin, daveti Mekke dışına duyurma emri içerdiğine dair bir başka delil de âyetin devamında yer alan "Biz o alaycılara karşı sana yeteriz" ifadeleridir. Yani bu ifadelere göre davet daha önceden açık olarak yapılmış, müşrikler tarafından alay tarzında tepkiler gösterilmiştir. Zirâ davet en başından beri müşriklere dönüktür. Ona göre tefsirlerde "müşriklere iltifat etme" şeklinde yapılan yorumlar yetersizdir. Zira bu yorumlar müşriklerin muhatap alınmaması durumunda kimin muhatap olduğunu açıklamamaktadır. Oysa Câbirî, gelinen noktada davete muhatap kalmadığını, insanların kabile baskısı nedeniyle katılmaya cesaret edemediklerini söyler ve Hicr sûresindeki şu âyetlerin de hem davetin geldiği aşamayı hem de müşriklerin durumunu ortaya koyduğunu ifade eder:

"İnkar edenler, keşke müslüman olsaydık temennisinde bulunacaklardır. Bırak onları yesinler, zevk alsınlar; ümit onları avundursun; ilerde öğrenecekler."⁴²

Şayet davet müşrikler tarafından henüz duyulmamışsa ve açık davet Mekkeli müşriklere yapılacaksa o zaman müşriklerden

⁴¹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 5-9.

⁴² Hicr, 15/2-3.

yüz çevir emrinin ne anlama geldiği anlaşılamamaktadır. Yine âyette alay edenler ifadesinin yer alması, müşriklerin bu âyetten önce daveti duydukları ve alay ettikleri anlamına gelmektedir.⁴³ Bütün bunlar ilgili âyetin inmesinden önce davetin Mekke’de duyulduğunu ve gizli davet sürecinin sona erdiğini göstermektedir. Özetle sûrede geçen “Müşriklerden yüz çevir” emri, Câbirî’ye göre “Artık Kureyşle uğraşma, onlarla zaman kaybetme!” şeklinde olmalıdır. Çünkü Kureyşliler, kabile önderlerinin uyguladıkları politika nedeniyle isteseler bile iman etmeye cesaret edemeyeceklerdir. Bu durumda davetin Kureyş dışında yaşayan kabilelere doğru yönelmesi gerekmektedir ki bu da davetin yeni bir aşamaya girdiğinin ifadesidir. Siyer kaynaklarında bu aşama “Hz. Peygamber kendisini kabilelere arz ediyor”⁴⁴ başlığı ile anlatılmaktadır.⁴⁵

Câbirî’yi diğer siyer yazarlarından ayıran nokta, Hz. Peygamberin alenî davete başlama zamanında kendini göstermektedir. Ona göre tarihçilerin gizli davet dediği dönemin sonuna kadar Mekke’de davet duyulmuştu. Daveti açıkça anlatmasını isteyen Hicr sûresinin ilgili âyeti de kabilelere yönelme anlamı taşıyordu. Bu bakış açısının pratiğe yansımaları ise iki noktada karşımıza çıkmaktadır. Birincisi Mekke döneminde yaşanan olayların zamanları konusunda ki Câbirî’ye göre bu âyetlerden önce davetin geçirdiği ilk üç aşama toplam dört yıldan fazla sürmüştür.⁴⁶ Genel Kabule göre ise, davet ilk üç yıl gizli devam etmiş dördüncü yıldan itibaren bu âyetlerin nâzil olmasıyla aleni davet dönemi başlamıştır. İkincisi ise âyetlere getirilen yorumlarda ortaya çıkan farklılıktır. Buna göre Hicr sûresinin ilgili âyetlerinden sonra nâzil olan birçok sûre ve âyette, genel kabule göre muhataplar Mekkeliler olmasına rağmen Câbirî’ye göre muhatap, Mekke dışından gelen kabilelerdir.

Câbirî bu görüşleri doğrultusunda Hicr sûresinin 87. âyetini

⁴³ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 6-7.

⁴⁴ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 422.

⁴⁵ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 12-14.

⁴⁶ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 5.

de genel kabulün dışında bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Âyet şöyledir:

وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ

“Biz sana tekrarlanan yediye ve yüce Kur’ân’ı verdik”⁴⁷

Müfessirler âyette geçen “سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي” ‘tekrarlanan yedi’ ifadeleri hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Buna göre bazı müfessirler bu ifadeden kastedilenin, içlerinde emir, yasak ve ibretlik kıssaların sürekli tekrar ediliyor olması sebebiyle “es-seb’u’t-tivâl” diye bilinen en uzun yedi sûresinin (Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En’âm, A’râf, Enfâl (ile Tevbe beraber) olduğunu, diğer bazı müfessirler ise yedi âyetten oluşması ve her namazda sürekli tekrarlanması sebebiyle Fâtiha sûresi olduğunu söylemişlerdir.⁴⁸

Câbirî’ye göre âyette zikri geçen “سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي” ‘tekrarlanan yedi’ ifadeleri, bu güne kadar anlaşıldığı şekliyle Fatiha sûresi ya da bahsi geçen diğer sûreler değil, müşriklerin ilk tepkilerinin başladığı şirk eleştirisi aşamasında indirilen yedi sûreyi kapsamaktadır. Bu sûreler, 47. ve 53. sıralar arasında nâzil olan Şuarâ, Neml, Kasas, Yûnus, Hûd, Yûsuf ve Hicr sûreleridir. Sûrelerin ortak özelliği ise peygamberi teselli maksatlı tekrarlanan önceki peygamberlerin kıssalarının yer almasıdır. Yine ilgili sûrelerin diğer bir özelliği de hepsinin Hurûf-u Mukatta’a ile başlamalarıdır.

Ona göre “tekrarlanan yedi” ifadesinden kastedilen hangi sûreler ise o sûrelerin bu ifadelerden önce indirilmiş olması gerekir. Çünkü âyette “verdik” şeklinde geçmiş zaman ifadesi kullanılmıştır. Ancak tefsirlerde sayılan sûrelerin çoğunluğu Medine döneminde indirilmiştir. Oysa Hicr sûresi Mekkîdir. Câbirîye göre burada ifade edilen “tekrarlanan yedi” ifadesinin kapsamına giren sûrelerin Kur’ân’ın tamamından farklılık arzetmesi gerekir. Bundan Fatiha sûresinin kastedildiği görüşünü de bu nedenle kabul

⁴⁷ Hicr, 15/87.

⁴⁸ İlgili rivâyetler ve değerlendirmeler için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 128-140.

etmez. Ona göre Fatıha sûresi ile bu sûrenin dışında kalan Kur'ân'ın kısımları arasındaki farkı ortaya koymak için bu ifadeler yetersizdir. Müellif yine ifadeden Fatıha sûresinin kastedilmediğini ortaya koymak için sûrenin âyet sayısının tartışmalı olduğunu altı âyet denildiği gibi dokuz âyet olduğunu söyleyenlerin de varlığına işaret etmektedir.⁴⁹

Câbirî'nin buraya kadar ifade edilen görüşleri incelendiğinde şu açılardan çelişkiler olduğu anlaşılmaktadır:

Rivâyetlere ve genel kabule göre üç yıl süren gizli davet dönemi, dördüncü yıldan itibaren açık davete dönüşmüştür. Açık davetin ilk emrini ihtiva eden Şuarâ sûresinin dördüncü yılda inmiş olması gerekirken Câbirî, sûrenin Habeşistan hicreti ve Hz. Ömer ile Hz. Hamza'nın Müslüman olmalarından daha sonra indirildiğini söylemektedir.⁵⁰ Bu durum önemli bir çelişkiye sebep olmaktadır. Zira peygamberliğin beşinci yılı Receb ayında gerçekleştiği bilinen⁵¹ Habeşistan hicretine ve peygamberliğin altıncı yılında gerçekleşen Hz. Hamza ve Hz. Ömer'in Müslüman olmalarına⁵² kadar akrabalarını uyar âyetinin nâzil olmaması bir yana, davet aleni olarak yapılmıyor ve putlar ayıplanmıyorsa müşriklerin baskı ve şiddetinden bahsedilemeyeceği gibi Müslümanların neden Habeşistan'a hicret etmek zorunda kaldığı da izah edilememektedir.

Diğer bir husus da Câbirî'ye göre Hicr suresinin inmesinden önce yaşanan olaylar, davetin bu âyetler indirilinceye kadar gizli yapılmadığını, müşriklerin davetten haberdar olduklarını gösterir. Bu tespit her ne kadar doğru ise de Câbirî'nin yaptığı ya da esas aldığı sûre sıralaması bu tespitlerine aykırılık teşkil etmektedir. Aleni davetin başladığını ifade ettiği 21. sıradaki Rahmân sûresinden önce indirilen pek çok sûre, aslında müşriklerin daveti duyduğunu hatta Hz. Peygambere karşı sözlü saldırılara başladığını

⁴⁹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 35-36.

⁵⁰ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 302.

⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 204.

⁵² İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 291, 342; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 269.

göstermektedir. Örneğin 19. sıradaki İhlâs sûresinin, müşriklerin peygamberden rabbini tanıtmalarını istemeleri üzerine nâzil olması, 20. sıradaki Fatıha sûresinin de İhlas sûresinin devamı niteliğinde olması,⁵³ 15. nüzûl sırasında olan ve Hz. Peygamberin kâfirlere karşı söylemesi gerekenlerin açıkça ifade edildiği Kâfirun sûresi,⁵⁴ 13. sırada nâzil olan Tekâsür sûresinin Câbirî'nin de ifade ettiği üzere davete kayıtsız kalan ve çoklukları ile övünen Kureyş kabilesine hitap ediyor oluşu,⁵⁵ 12. sırada nâzil olan Kevser sûresinin Hz. Peygambere yönelik soyu kesik ithamlarına verilen bir cevap oluşu ve müşrikler tarafından hakarete uğrayan Hz. Peygambere teselli anlamı taşıması,⁵⁶ Rahmân sûresinden çok önce Mekke'de davetin duyulduğunu göstermektedir. Aleni davetin başlangıcı olarak ilgili sûrelerin açıktan okunması akla uygun bir delil gibi gözükse de yapılan nüzûl sıralaması bu iddiayı kabul etmeyi zorlaştırmaktadır.

4. İLÂHÎ HITÂBIN MEKKE DIŞINA YÖNELİŞİ VE İLGİLİ ÂYETLER

Ne zaman başladığı tam olarak bilinmiyor olsa da kaynaklarımızda da Hz. Peygamber'in Mekke dışından gelenlerle panayırlar vasıtasıyla görüştüğü ve onlara İslâm'ı anlattığı bilgisi yer almaktadır.⁵⁷ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Mekke dönemini altı aşamaya ayıran Câbirî, dördüncü aşamanın hemen başında nâzil olan Hicr sûresi 94. ve 95. âyetlerinden itibaren vahyin, müşrikleri bırakıp Mekke dışından gelen Arap kabilelerini muhatap almaya başladığını ifade etmektedir.

Câbirî'ye göre, Hz. Peygamber'in başlattığı bu girişim ilk başlarda karşılık bulmasa ve kabileler başlangıçta davete olumlu karşılık vermese de, Kureyşliler bu taktiği önemsemişlerdir. Dolay-

⁵³ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 77, 80.

⁵⁴ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 65.

⁵⁵ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 60.

⁵⁶ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 58.

⁵⁷ Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe*, 132; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 382, 386-388, 422 vd.; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 200; İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, el-Mektebül-İslâmî, Beyrut, 1985, III, 322; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 707, 711; Suyûtî, *Lübâbü'n-Nukûl*, s. 120.

ıyla onların peygamber ve Müslümanlara karşı olan tavırlarının şiddetlenmesinde kabilelerle başlatılan bu diyalogun etkisi büyüktür.⁵⁸ Hz. Peygamber baskılara rağmen kabilelerle görüşmelerini, hız kesmeden ve yeni bir metotla sürdürmüştür. Önceleri hatiplerin ve kıssa anlatıcıların yaptığı gibi panayırları dolaşıp toplu haldeki insanları dine davet eden Hz. Peygamber, boykot sonrasında artık kabileleri iyi tanıyan Hz. Ebûbekir'i de yanına alarak kabile liderleriyle birebir görüşmeye başlamıştır.⁵⁹ Özellikle Nahl sûresinden itibaren, dönemin sonuna kadar inen bütün sûrelerde, Hz. Peygamber'in kabilelerle yaptığı bu görüşmeler, hicrete dair hazırlıklar ve Kureyş'in tepkileri⁶⁰ görülecektir.

Örneğin Câbirî, Nahl sûresini bazı âyetleriyle ilgili nakledilen bir rivâyeti iddiasına örnek olarak vermektedir: Rivâyette Hz. Peygamber ile bir bedevî arasında şu konuşmalar geçmektedir: "Bir bedevî Hz. Peygamber'e gelerek ondan bir şeyler istemiş. Allah Rasulü ona: "Allah, evlerinizi sizin için bir sükûn ve huzur yeri yaptı."⁶¹ âyetini okumuştur. Bedevî: "Evet." deyince Hz. Peygamber: "Ve size hayvan derilerinden gerek göç gününüzde, gerekse konduğunuz günde hafifçe taşıyacağınız evler verdi."⁶² âyetini okumuştur. Bedevî tekrar evet deyince, bu âyeti okumaya devam etmiş bedevî de sürekli "evet" demiştir. Sonunda; "Müslüman olmanız diye size olan nimetini işte böylece tamamlamıştır."⁶³ âyetini okuyunca bedevî kalkıp arkasını dönerek uzaklaşmış sonra da: "Allah'ın nimetini hem bilirler, hem de inkâr ederler. Zaten onların çoğu kâfirlerdir."⁶⁴ âyeti indirilmiştir."⁶⁵

Câbirî, Hicr sûresinden sonra başlayan ve özellikle Nahl sûresinden itibaren belirginleşen vahiy karşısındaki muhatap değişimine delil olarak, Kur'ân'da tevhid, şirk eleştirisi, ahiret, kıssalar

⁵⁸ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 85.

⁵⁹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 180.

⁶⁰ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 219.

⁶¹ Nahl, 16/80.

⁶² Nahl, 16/80.

⁶³ Nahl, 16/81.

⁶⁴ Nahl, 16/83.

⁶⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 707.

gibi bazı konuların sürekli tekrar edilmesini de göstermektedir. Örneğin, ahiret ve hesap konuları Mekke döneminin ilk ve ortalarında da değinilen konulardır. Fakat bu dönemdeki sûrelerde konu edinilen tekrar, muhatap farklılığının bir göstergesidir. Önceki dönemde muhatap olan müşriklere bu sahneler anlatılmıştı. Şimdi muhataplar, Medine'de yeni Müslüman olmuş kimseler ile Mekke'ye dışarıdan gelen Arap kabileleridir. Bu yeni muhataplara, iletişim araçlarının olmayışı nedeniyle önceden ulaşmayan benzer konular, tekrarını gerektirmiştir. Davet, boykot sonrasında Arap kabilelerine yönelik olarak yeniden başlamış ve tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi konularda bir nevi tekrar tabiatı kazanmıştır.⁶⁶

Câbirî, bu görüşünü desteklemek üzere Hicr sûresinden sonra nâzil olan âyetlerdeki, anlatılan kıssalar ve Allah'ın birliğine dair deliller ile cennet ve cehennem tasvirlerinde muhataba göre değişimlerin olduğunu söylemektedir.

Verimsiz toprakları nedeniyle Mekke halkının ziraatla uğraşmadıkları, ticaret yaparak geçimlerini sağladıkları, Mekke dışında özellikle Medine ve Taif'te yaşayanların ise daha ziyade arazi gelirleri, bostanları, üzüm ve hurma bahçeleri ve buralardan elde edilen ürünlerin ticareti ile geçimlerini sağladıkları bilinmektedir.⁶⁷

Câbirî, Hicr sûresinden sonra nâzil olan sûreleri bu bakış açısıyla ele almakta, özellikle kırsal yaşam tarzına dair örnekleri kabilelere hitap bağlamında değerlendirmektedir.⁶⁸

Ona göre bu âyetlerde muhatap, yıllarca inkâr ve inat ettikleri için artık davete icabet etmelerinden ümit kesilmiş olan Mekke müşriklerinden ziyade, kırsalda doğa ile iç içe yaşayan, toğrağın, yağmurun, rüzgârın, güneşin, yıldızların, kuşların değerini iyi bilen, arı yetiştiren Arap kabileleri olmaktadır. Âyetlerde yer alan

⁶⁶ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 228-230, 276-277, 389-391.

⁶⁷ Bu konuda daha geniş değerlendirmeler için bkz. Derveze, Muhammed İzzet, *Siretu'r-Rasûl-Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, Ter. Mehmet Yolcu, Düşün yay, İst. 2012, I, 59-65.

⁶⁸ Bu türden âyetler ve Câbirî'nin değerlendirmeleri için bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 194-195, 218-219, 229-230, 232-234, 238, 240, 252, 254-255, 257-259, 273.

“Sizlere hayvanları musahhar kıldı”, “atlar, katırlar, eşekler, “su ve ağaç” gibi ifade kalıpları da bu şekilde düşünülmelidir. Davetin açıktan yapılmasını emreden âyetten (Hicr, 15/94-95.) sonra, hayvanlar anlamına gelen “En’âm” sûresinin indirilmiş olması da dikkat çekicidir. Üç yıl süren muhasara döneminden sonra vahiy ikinci defa ve yeni bir metotla Arap kabilelerine yönelmiş ve bu sırada indirilen Nahl sûresinde de, kırsal bölgelere mahsus meseleler ele alınmıştır. Âyetlerde geçtiği üzere bunlar; Adalet, ihsan, kötülükten kaçınma, çirkin işlerden uzak durma, ilahi söze vefa gösterme, yeminleri bozup oyuncak etmeme gibi konulardır.

Bu konuların önceki sûrelerde de kısmen yer almasına rağmen, farklı bir üslupla tekrar edildiğini ifade eden Câbirî, Nahl sûresi 125. âyetini de şu şekilde tercüme eder:

“Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır ve onlarla (Hac mevsimi için gelen Arap kabileleri ile) en güzel şekilde mücâdele et...”⁶⁹

Örneğin, Nahl sûresinin ilk 19 âyetinde kabilelere kendi anlayacakları tarzda deliller sunulmuştur. Ardından gelen 20. âyetten sonra hitap değişmiş ve Mekkeli müşriklerin içinde bulunduğu ve isrârla devam ettiği şirk inancına dair eleştiriler, Mekke dışından gelen Arap kabilelerine hikâye edilmiştir.⁷⁰ Böylece hac mevsiminde Mekke’ye gelip İslam’la yeni tanışan Arap kabilelerine, Mekkeli müşriklerin içinde buldukları yanlışın hatırlatılarak onların da bu yanlışlara düşmemesi hedeflenmektedir.⁷¹ Yine ilgili âyetler, dışarıdan gelen kabileleri etkileyerek Hz. Peygamber’le görüşmelerine engel olmak isteyen müşrik Arapların durumlarını, yeni muhataplara haber vererek, onlardan etkilenmemelerini de öğütüyordu.

Yine Câbirî’ye göre, muhatabın Mekke dışından gelen kabileler olduğu âyetlerden bazılarını örnek olarak vermeyi uygun gö-

⁶⁹ Nahl, 16/125. Bkz. Câbirî, *Fehmu’l-Kur’ân*, II, 229.

⁷⁰ Örnek olarak bkz. Nahl, 16/20, 23, 24, 26, 28.

⁷¹ Câbirî, *Fehmu’l-Kur’ân*, II, 228.

rüyoruz. Bu çalışmada bütün örneklere yer verme imkânımız olmadığı için, dikkat çeken örnekleri seçip ilgili yerlere atıfta bulunmakla yetiniyoruz. Şu âyette muhatap kabileler olup, müşrikler üçüncü şahıs olarak zikredilmiştir:

“Onlar, dünya hayatının görülen kısmını bilirler. Onlar, ahiretten habersizdirler. Kendi kendilerine, Allah'ın gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları, gerçek olarak ve belirli bir süre için yarattığını düşünmezler mi? Doğrusu insanların çoğu, Rablerine kavuşacaklarını inkâr ederler. Yeryüzünde dolaşıp, kendilerinden önce geçmiş kimselerin sonlarının nasıl olduğuna bakmazlar mı? Ki onlar kendilerinden daha kuvvetli idiler, yeryüzünü kazıp alt üst ederek onlardan çok imar etmiş kimseydiler ve onlara belgelerle peygamberler gelmişti. Böylece Allah onlara zulmetmiyor, onlar kendilerine zulmediyorlardı. Sonra Allah'ın âyetlerini yalan sayıp, onları alaya alarak kötülük yapanların sonu pek kötü oldu.”⁷²

İnananlara verilecek cennet nimetlerinin tasvirinde de, muhataba göre farklılık arz eden ifadelere rastlamak mümkündür. Örneğin inananların gideceği cennet anlatılırken şu ifadelere yer verilir:

“Artık o, meyveleri sarkmış, yüksek bir bahçede, hoş bir yaşayış içindedir. Onlara şöyle denir: "Geçmiş günlerde, peşinen işlediklerinize karşılık afiyetle yiyiniz içiniz.”⁷³ “Doğrusu, Allah'a karşı gelmekten sakınanlara kurtuluş, bahçeler, bağlar, yaşıtlar ve dolu kadehler vardır. Orada boş ve yalan söz işitmezler. Bunlar Rabbinin katından, hesapları karşılığı verilenlerdir.”⁷⁴

Mekke dışından gelen Arap kabileleri ve özellikle Medinelilerin bağ bahçe işlerini daha iyi biliyor olmaları, bu tasvirin seçilmesinde önemli bir etken olarak görülebilir.

Mekke'nin şımarık ve zengin müşriklerine karşı, yokluk içinde mücadele veren Mekkeli Müslümanlara anlatılan cennet tasviri ise

⁷² Rûm, 30/7-10. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 342.

⁷³ Hâkka, 69/21-24.

⁷⁴ Nebe, 78/31-36.

şöyledir:

“İşte bu güzel bir anmadır. Doğrusu Allah'a karşı gelmekten sakınanlara güzel bir gelecek vardır. Kapıları onlara açılmış Adn cennetleri vardır. Orada tahtlara yaslanmış olarak türlü meyveler ve içecekler isterler. Yanlarında, gözlerini eşlerine dikmiş yaşıt güzeller vardır. İşte bu hesap günü için, size söz verilenlerdir. Doğrusu, verdiğimiz bu rızıklar tükenecek değildir.”⁷⁵

Kabilelere anlatılan cennet tasviri:

“İnanmış olanların yüzleri, o gün, pırıl pırıldır. Yaptıklarından hoşnuturlar. Yüksek bir cennettedirler. Orada boş söz işitmezler. Orada akan kaynak vardır. Orada, yükseltilmiş tahtlar vardır. Yerleştirilmiş kâseler, sıra sıra yastıklar, serilmiş, yumuşak tüylü halılar vardır.”⁷⁶

Mekke dışından gelip Peygambere biat eden ancak müşriklerin baskısından korkup sözlerinden dönen kabile mensuplarına uyarılar:⁷⁷

“Ahitleştiğiniz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin. Allah'ı kendinize kefil kılarak sağlama bağladığınız yeminleri bozmayın. Allah yaptıklarınızı şüphesiz bilir. Bir ümmetin diğerinden daha çok olmasından ötürü, aranızdaki yeminleri bozarak, ipliğini iyice eğirip katladıktan sonra bozan kadın gibi olmayın. Allah onunla sizi dener. And olsun ki, sorumlu tutulacaksınız. Birbirinizi aldatmak için yemin etmeyin ki, bu yüzden sağlamca yere basmakta olan ayak sürçebilir; Allah yolundan alıkoymanıza karşılık kötü bir azap tadarsınız ve (ahirette de) büyük bir azaba uğrarsınız. Allah'ın ahdini hiçbir değere değişmeyin. Eğer bilerseniz, Allah katında olan sizin için daha iyidir. Sizde olanlar tükenir ama Allah katında olanlar sonsuzdur, tükenmez. Sabredenlere ecirlerini, yap-

⁷⁵ Sâd, 38/49-54.

⁷⁶ Câşiye, 88/8-16.

⁷⁷ Benzer değerlendirmeler için bkz. Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, Thk, Mecdî Baslum, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1426, VI, 562-563.

tıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz.”⁷⁸

Câbirî âyetlerde de ifade edildiği üzere⁷⁹ tarıma elverişsiz arazilere sahip Mekke'nin halkına, topraktan elde edilen ürünlere vurgu yapılarak, bunlar “Sizin hizmetinize sunuldu” şeklinde hitap edilmesinin makul olmayacağını, ilgili âyetlerdeki muhatabın Mekke dışında yaşayan ve verimli arazilere sahip olan Medine'li kabileler olması gerektiğini söyler. Onun bu bu kapsamda değerlendirdiği âyetlerden bazıları ise şunlardır:

“Rabbimiz, bol nimetinden elde edesiniz diye, denizde gemileri sizin için yüzdürür. O, size merhamet eder. Denizde bir sıkıntıya düştüğünüz zaman, Allah'tan başka yalvardıklarınız kaybolup gider, fakat O sizi karaya çıkararak kurtarınca yüz çevirirsiniz. Zaten insan pek nankördür. Onun karada da, sizi yere batırmasından veya başınıza taş yağdırmasından güvende misiniz? Sonra kendinize bir koruyucu da bulamazsınız. Yoksa sizi tekrar denize döndürüp, üzerinize ortalığı yıkan bir fırtına gönderip, inkârlarınızdan ötürü sizi suda boğmasından güvende misiniz? O zaman bize soru soracak bir yardımcı da bulamazsınız. And olsun ki, biz insanoğullarını şerefli kıldık, onların karada ve denizde gezmesini sağladık, temiz şeylerle onları rızıklandırdık, yaratıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık.”⁸⁰

“Hayvanları da yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve birçok faydalar vardır. Onların etlerini de yersiniz. Onları getirirken de, gönderirken de zevk alırsınız. Kendi kendinize zor varacağınız memleketlere, yüklerinizi taşırlar. Doğrusu Rabbimiz şefkatlidir, merhametlidir. Sizin için atları, katırları ve merkepleri binek ve süs hayvanı olarak yaratmıştır. Bilmediğiniz daha nice şeyleri de yaratır. Yolun eğri olanı da vardır. Allah dileseydi hepimizi doğru yola iletirdi. Yukarıdan size su indiren O'dur. Ondan içersiniz; hayvanları otlattığınız bitkiler de onunla biter. Allah onunla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler ve her türlü ürünü yetiştirir.

⁷⁸ Nahl, 16/91-96.

⁷⁹ İbrâhim, 14/37.

⁸⁰ İsrâ, 17/66-70.

Düşünen kimseler için bunda ders vardır. Geceyi gündüzü, güneşi ayı sizin istifadenize vermiştir. Yıldızlar da O'nun buyruğuna boyun eğmiştir. Bunlarda, akleden kimseler için dersler vardır. Yeryüzünde rengârenk şeyleri de sizin için yaratmıştır. Bunda, öğüt alan kimseler için ibret vardır. Taze et yemeniz, takındığınız süsleri edinmeniz ve Allah'ın bol nimetinden faydalanmanız için denize -ki gemilerin onu yara yara gittiğini görürsün- boyun eğdiren de O'dur. Artık belki şükredersiniz. Yeryüzünde, sarsılmayasınız diye, sabit dağlar, nehirler ve belki yolunuzu bulursunuz diye yollar ve işaretler meydana getirmiştir. Onlar yıldızla da yollarını bulurlar.”⁸¹

“Allah gökten su indirir ve ölümünden sonra yeryüzünü diriltir. Kulak veren kimseler için bunda ibret vardır. Hayvanlarda da size ibretler vardır. Bağırsaklarındakiler ile kan arasından, içenlere halis ve içimi kolay süt içiririz. Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden şerbet, şıra (içecek) ve güzel rızık elde edersiniz. Düşünen millet için bunda ibret vardır.”⁸²

“Göğün boşluğunda Allah'ın buyruğuna boyun eğerek uçan kuşlara bakmıyorlar mı? Onları Allah'tan başka tutan kimse yoktur. İnanan millet için bunda dersler vardır. Allah size evlerinizi dinlenme yeri kıldı. Hayvanların derilerinden, yolculukta ve ikamet zamanlarınızda kolayca taşıyacağınız evler; yün, tüy ve kıllarından bir süre kullanacağınız giyimlikler ve geçimlikler var etmiştir. Allah yarattıklarından size gölgeler yapmış; dağlarda sığınacağınız barınaklar var etmiş, sizi sıcaktan koruyacak elbiseler, harpte sizi koruyacak zırhlar vermiştir. Size olan nimetini müslüman olarsınız diye işte bu şekilde tamamlamaktadır.”⁸³

“Gökten suyu ölçülü indirdik de, onu yerde durdurduk. Şüphesiz onu gidermeye de kadiriz. Onunla, içinde, yediğiniz birçok meyveler bulunan hurmalık ve üzüm bağları, Tûr-i Sina'da yetişen, yiyenlere, yağ ve katık veren zeytin ağacını var ettik. Ehlî hayvan-

⁸¹ Nahl, 16/5-16.

⁸² Nahl, 16/65-67.

⁸³ Nahl, 16/79-81.

larda size ders vardır; onlardan çıkan sütte size içiririz; onlarda daha birçok menfaatiniz vardır. Onlardan yersiniz. Hem onların ve hem de gemilerin üzerinde taşınırsınız.”⁸⁴

“Yeri düzleyen, orada dağlar, nehirler var eden, her türlü üründen çift çift yetiştiren, gündüzü geceyle bürüyen de O'dur. Doğrusu bunlarda, düşünen kimseler için ibretler vardır. Yeryüzünde, hepsi de aynı su ile sulanan, birbirine komşu toprak parçaları, tek ve çok köklü üzüm bağları, ekinler, hurma ağaçları vardır. Fakat onları şekil ve lezzetçe birbirinden farklı kılmışızdır. Düşünen kimseler için bunda ibretler vardır.”⁸⁵

“Kuru yerlere suyu gönderip onunla hayvanlarının ve kendilerinin yedikleri ekinleri çıkardığımızı görmezler mi? Görmüyorlar mı?”⁸⁶

“Taneler, bitkiler, ağaçları sarmaş dolaş bahçeler yetiştirmek için, yoğunlaşmış bulutlardan bol yağmur yağdırdık.”⁸⁷

“Ardından yeri düzenlemiştir. Suyunu ondan çıkarmış ve otlak yer meydana getirmiştir. Dağları yerleştirmiştir. Bunları sizin ve hayvanlarınızın geçinmesi için yapmıştır.”⁸⁸

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Zira Câbirî'ye göre Hicr suresinin ilgili ayeti nâzil olduktan sonra Mekkeli müşrikler muhatap olmaktan çıkıp, üçüncü şahıs durumuna düşmüşlerdir. Buna göre Medine'ye hicret edilmesine kadar indirilen bütün surelerde Mekke dışından gelen kabilelere hitap edildiğini gösteren işaretler bulmak mümkündür.

Sonuç ve Değerlendirme

Muhammed Âbid el-Câbirî, Kur'ân âyet ve sûrelerinin nâzil olduğu aşamaları tespit ederek, bu aşamalarda yaşanan hâdiseler

⁸⁴ Mü'minûn, 23/18-22.

⁸⁵ Ra'd, 13/3-4.

⁸⁶ Secde, 32/27.

⁸⁷ Nebe, 78/14-16.

⁸⁸ Nâziât, 79/30-33.

bağlamında yorumlar geliştirme şeklinde belirlediği yöntemle tefsirini kaleme almıştır.

Fetret devri ve ilgili Kur'ân âyetlerine dair yorumlarını dikkate aldığımızda, fetret devrinin süresini tespit konusunda rivâyetler arasından tercih yaptığı, ancak Duhâ sûresinin bu dönemde nâzil olduğuna dair rivâyetleri dikkate almadığı görülmektedir. Ancak müellif, sûrenin daha sonra indirildiğine dair görüşünü de herhangi bir delile dayandırmamaktadır. Bu yönüyle tercihi eleştiriye açıktır.

Müddessir sûresinin indirilmesi ve gizli davet aşaması konusunda, ilgili döneme tayin edilen zaman aralığı her ne kadar net olmasa da, tutarlı kanıtlar ortaya koyduğunu görmekteyiz. İfade edildiği üzere o dönemde yaşanan hâdiselerde müşriklerin tepkilerinin konu edilmesi ve ilk inen âyet ve sûrelerde de müşriklere cevap sadedinde beyanların yer alması, Câbirî'nin gizli davet döneminin kısa sürdüğü ve davetin üç yıldan daha erken zamanda Mekke'de duyulduğu görüşünü desteklemektedir.

Davetin, gizlilik politikası çerçevesinde başlamış olmasını, gizli davet döneminin üç yıl boyunca bu şekilde sürdürüldüğü şeklinde anlamak çok gerçekçi bir yaklaşım değildir. Nitekim bu bakış açısı, gizli davet olarak bilinen ilk üç yılın sonuna kadar Hz. Peygamber'in çağrısını sadece davet ettiği kişilerin bildiği, onların dışındaki Mekkelilerin hiçbir şeyden haberdar olmadıkları sonucuna ulaştırmaktadır. Fakat Mekke nüfusunun tahmini olarak 20-25 bin kadar olduğu⁸⁹ ve Hz. Peygamber'in Mekke'de neredeyse herkesle akrabalığı bulunduğu⁹⁰ gizli davet döneminde, üç yıl süren tebliğ faaliyetlerinin Mekkeliler tarafından duyulmaması çok normal görünmemektedir. En azından bunu kanıtlayacak bir delile sahip değiliz. Yine bu dönemde Müslüman olanlar⁹¹ düşünüldü-

⁸⁹ Kurt, Abdurrahman, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* Cilt: 10, Sayı: 2, 2001, s. 105.

⁹⁰ Şulul, Zeynep, *Hz. Peygamber Tarafından İslam'a Davet İçin Gönderilen Elçiler*, (Yüksek Lisans), Harran üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2013, s. 12.

⁹¹ Hz. Peygamber'in kızları Zeynep, Rukiye, Ümmü Gülsüm ve onların dışında Hz.

ğünde de davetin Mekkeliler tarafından hala duyulmamış olduğu ihtimalini güçleştirmektedir. Çünkü bu dönemde Mekke'nin önemli simaları ve özellikle Hz. Ebubekir Müslüman olmuştur. Onun İslâm'ı kabul etmesi, Mekke'de tanınır olması ve saygınlığı nedeniyle birçok kişinin Müslüman olmasını sağlamıştır ki bu sonuç gizliliğin zamanla ortadan kalktığına işarettir.

Davetin gizli olarak başlamasını gerektiren sebep, karşı çıkacakları tahmin edilen müşrikler tarafından gelecek tepkilerdir. Bu tepkilere maruz kalmadan önce tebliğ faaliyetlerinin belli bir aşamaya getirilmesi ve belli sayıda bir muhatap kitlesine ulaşılması, Hz. Peygamber'in müşrikler karşısındaki mukavemet gücünü de artıracaktır. Böylece öncelikli iş olarak İslâm'a hizmet edecek olan Müslüman toplumun oluşturulması söz konusudur. Davetin açığa çıkarmaya başlanmasıyla birlikte artacak olan tepkilere Hz. Peygamber tek başına değil, belli bir çoğunluğa ulaşmış olan Müslümanlarla birlikte karşı koyabilecektir.

Câbirî'nin, Hicr sûresinin ilgili âyetlerinin nâzil olmasıyla başlayan, davetin Mekke dışından gelenlere duyurulmaya başlandığına dair iddiası ve bu doğrultuda ortaya koyduğu yorumları ise gayet tutarlıdır. Vahyin bu dönemde üslubunun değiştiğine, kırsal kesimde yaşayan kabile mensuplarının anlayacağı türden deliller/örnekler verildiğine dair görüşleri oldukça açık ve anlaşılır bir tarzda izah edilmiştir.

Bütün bu örneklerden hareketle, Câbirî'nin, mevcut nüzûl sıralamasını esas almakla birlikte bu sıralamada bir takım değişiklikler yaptığını, sûreleri içerikleri açısından dönemlere ayırdığını ve bu yönüde uygun olarak sûre içeriklerini yorumladığını anlamış oluyoruz. Ancak yapılan bu sıralama ve açıklamalar, yapılan dönem tasniflerini net olarak birbirinden ayırma konusunda eksik kaldığı gibi, Câbirî'yi zaman zaman çelişkiye de düşürmüştür.

Ali, Zeyd b. Harise, Hz. Ebûbekir, Hz. Osman, Zübeyr b. Avvam, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebi Vakkas, Osman b. Maz'un, Said b. Zeyd gibi ashabın ileri gelenleri. (Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 245 vd.)

Bütün bunların yanında siyer kaynaklarımızdaki bilgilerin kronolojik bir sıralama içermemesi, olayların farklı zaman dilimlerine yerleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu da ilgili olayın delil değerini düşürmekte hatta zaman zaman rivâyetler birbirinden farklı görüşlerin ortak delili bile olabilmektedir. Gerek yöntemi ve gerekse tespit ettiği sonuçları açısından eleştiriye konu olacak yönleri bulunsa da Câbirî'nin, Kur'ân tefsirine yeni bir bakış açısı getirdiği ortadadır.

Kaynaklar

Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Cumelu min ensâbi'l-eşrâf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, Ths.

Câbirî, Muhammed Âbid, *Fehmu'l-Kur'âni'l-hakîm-et-tefsîru'l-vâdih hasebe tertîbi'n-nüzul*, Beyrut, 2008-2009.

Câbirî, Muhammed Âbid, *Fehmu'l-Kur'ân-Siyer Eşliğinde Kur'ân'ı Anlamak*, Ter. Muhammed Coşkun, Mana yay., İstanbul, 2013, I, 17.

Coşkun, Muhammed, *Muhammed Âbid el-Câbirî'nin Tefsirde Sîret-Nüzûl İlişkisi Yaklaşımı*, (Doktora), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 7-25.

Çonkor, Burhan, *Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Sûrelerin Tahlili*, (Doktora), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

Derveze, Muhammed İzzet, *Sîretu'r-Rasûl-Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, Ter. Mehmet Yolcu, Düşün yay, İst. 2012.

Erdem, Mehmet, "İslam Teşriinin Oluşum Seyri Açısından Vahiy Döneminin Mekke Merhalesi ve Safhaları", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2006, Cilt, 9, s. 273-296.

Güven, Şahin, "Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm İsimli Tefsirindeki Metodu", *Bilimname*, XX, 2011/1, 53-84.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1985.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyerî, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, Thk. Mustafa es-Sakâ-İbrâhîm el-Ebyârî- Abdülhâfiz eş-Şelebî, *Şerike mektebe ve matbaa* Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdühû, Mısır, Beyrut 1375/1955.
- İbn Kesîr, İmâdu'd-dîn Ebû'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Fikr, y.y, 1414.
- İbn Kesîr, İmâdu'd-dîn Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-bidâye ve'n-nihâye*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâr'u Hicr, y.y. 1418.
- İbn Sâ'd, Ebû Abdullah Muhammed el- Hâşimî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, I-VIII, Thk. İhsan Abbas, Dâr'u Sâdır, Beyrut 1968.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân, *Zâdü'l-mesîr fi il-mi't-tefsîr*, Thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1422.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-kâmil fi't-târih*, Thk, Ömer Abdusselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1997.
- Kurt, Abdurrahmân, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* Cilt: 10, Sayı: 2, 2001, s. 97-122.
- Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, *İmtâu'l-esmâ' bimâ li'r-Rasûli mine'l-ehvâli ve'l-emvâli ve'l-hafedeti ve'l-metâ'*, thk, Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1999/1420.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, Thk, Mecdî Baslum, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1426.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, Thk. Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-III, Beyrut, 2003.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, Ths.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâlüddîn AbdurrRahmân, *Lübâbü'n-nukûl fi esbâbi'n-nüzûl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, Ths.
- Şulul, Zeynep, Hz. *Peygamber Tarafından İslam'a Davet İçin Gönderilen Elçiler*, (Yüksek Lisans), Harran üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Œanlıurfa 2013.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Muhammed Œâkir, Müessesetü'r-Risâle, y.y, 1420.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarîhu'r-Rusulü ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâr-u'l-Meârif, Mısır, Ths.

Ulukütük, Mehmet, *Muhammed Âbid el-Câbirî'de Din Akıl İliŒkisinin Epistemolojik Analizi*, (Doktora), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s. 26-32.